

Božidar Premrl

Cerkev sv. Pavla pri Drskovčah in njena stavbna zgodovina

Ob shodu v Drskovčah 29. januarja 2012

Cerkev Spreobrnjenja sv. Pavla na pokopališču ob reški cesti med Drskovčami in Zagorjem, po domače *Svet Pav*, je drskovška podružnica današnje župnije Zagorje. V registru nepremične kulturne dediščine je vpisana z imenom Drskovče - Cerkev sv. Pavla in evidenčno številko enote 4132, za umetnostni in kulturni spomenik pa je bila razglašena z Odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju Občine Postojna.¹

¹ Uradne objave (*Primorske novice*) št. 29/84-337, *Uradni list RS* št. 30/91-1261.

Apostolu svetemu Pavlu, drugemu »stebru« Cerkve poleg sv. Petra, je na Primorskem oziroma v koprski škofiji poleg te cerkve posvečenih še šest cerkva: v Črnotičah, na Planini in nad Vrtovinom na Vipavskem, nad Ročinjem v Posočju, na Starodu in v Straži pri Cerknem.²

Spreobrnjenje sv. Pavla se praznuje 25. januarja, natančno mesec dni po božičnem prazniku. Poseben praznik v spomin na to najpomembnejše spreobrnjenje v prvi Cerkvi je izpričan od leta 717.³ Če je ta dan delovnik, je v Drskovčah maša v cerkvi sv. Pavla in *shod* prvo nedeljo po njem. Približno do leta 1960 so Drskovčani ob tej priložnosti še prirejali veselico s plesom,⁴ odtlej pa praznujejo predvsem v družinskem krogu.

Na ta praznik se navezuje pregovor, ki ga poznajo v zagorski župniji: *Svet Pav – pol zime pokopav, pol žita, pol sena, je kmet doma*, se pravi, da je preskrbljen čez zimo.⁵

Cerkev sv. Pavla pri Drskovčah v pisnih virih

Kolikor je znano, se cerkev sv. Pavla v pisnih virih prvič omenja v popisu kranjskih cerkvenih dragocenosti leta 1526. Takrat so na Kranjskem na ukaz cesarja Ferdinanda popisali cerkvene dragocenosti, da bi jih ob času turške sile porabili za obrambo pred Turki. O cerkvi sv. Pavla pri Drskovčah, ki je takrat spadala v župnijo Košana, so zapisali nima ničesar.⁶ V Slavi vojvodine Kranjske leta 1689 Valvasor v seznamu cerkva košanske župnije navaja cerkev sv. Pavla pred Drskovčami; v njem omenja tudi vikariat na Šilentaboru, v katerega je nedvomno spadala ta cerkev.⁷ V Francolovem opisu tržaške škofije, ki je prav tako datiran z letom 1689, in v zapisniku vizitacije tržaškega škofa Janeza Frančiška Millerja v košanski župniji leta 1693 se omenja cerkev sv. Pavla apostola z enim oltarjem v Drskovčah v kaplaniji Šilentabor pod župnijo Košana.⁸

Iz poročil župnika Lazarja Rampela o premoženjskem stanju cerkva v košanski župniji v letih 1684 in 1690 zvedemo, da je imela cerkev sv. Pavla pol kmetije oziroma *pol zemlje (mezzo maso)*, ki je bila vredna 350 florintov (goldinarjev) in je dajala 18 florintov letnega dohodka.⁹

² Nepopoln seznam teh cerkva glej v Ciril Plešec, *Pregled cerkvenih zavetnikov (v Sloveniji)*, diplomatska naloga, tipkopis, Teološka fakulteta, Ljubljana 1983, str. 62.

³ *Leto svetnikov*, I, Celje 1999, str. 285.

⁴ Stane Štavar, pri Marjetnih, Drskovče 3, se spominja, kako so nekdaj komaj čakali *shod*, da so plesali. Včasih so plesali tudi po ves teden: pri Brjaku, pri Rolhu, pri Meštru, navadno kar v *lupah* ... Na harmoniko jim je igral Maroznikov Drejc, na boben pa Mario Kavčič, oba iz Zagorja.

⁵ Povedali sta Anica Zadel, Jurmanova, Parje 13, in Marija Čeligoj, Strmcova, Parje 16.

⁶ KOBLAR, Anton, Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, letnik V, 1895, str. 24, 257.

⁷ VALVASOR, Janez Vajkard, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, VIII. Buch, Laybach - Nürnberg 1689, str. 735; isti, *Slava vojvodine Kranjske*, 8. knjiga, Ljubljana 2010, str. 734.

⁸ ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, AS 730, *Gospodstvo Dol*, Raigersfeld, IX, *Ecclesiastica tergestina et alia*: Janez Krstnik Francol, *Opis tržaške dieceze*, 1689, fascikel 181, str. 28; DURISSINI, Daniela, *Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e Carniola*, Monfalcone 1998, str. 126.

⁹ NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, Kapiteljski arhiv (KAL), fascikla 105/9 in 105/3, *Poročila o premoženju, dohodkih in izdatkih cerkvenih beneficijev in bratovščin tržaške škofije*.

Pogled na cerkev sv. Pavla s pokopališčem z južne strani, od Zagorja.

Po podatkih, ki jih je sredi 18. stoletja zbral in zapisal za terezijanski kataster košanski župnik Janez Krstnik pl. Fabris in Frayenthöhl, je cerkveni podložnik – to je bil Urban Bratoš na polovični kmetiji v Veliki Pristavi – na njej prideloval pšenico, rž, ječmen, oves, lan (*lino in grano*), proso, ajdo in sočivje (*legumi*) in od tega dajal cerkvi za dogovorjeno desetino in pravdo 12 polovnikov pšenice v vrednosti 51 florintov.¹⁰ Dolžan je bil tudi plačevati določen znesek kontribucije in davka in po potrebi opravljati ročno in vozno dnevno tlako (*robotta*). Ta tlaka navadno ni presegala pet do šest delovnih dni dveh oseb v letu, cerkev pa jima je morala dati hlebec kruha (*pagnocca*) na dan. Cerkev je imela poleg tudi manjše premično premoženje: dve kravi in 50 ovc, ki jih je dajala v rejo na spolovino (*alla mittà*). Poleg tega je vsako leto od dedičev pokojnega barona Jakoba Raunacha, kateremu je bila posodila 100 ducatov, prejemale obresti v znesku okroglo 6 florintov nemške veljave.¹¹ Žal se ni ohranil urbar cerkve sv. Pavla s prvim vpisom leta 1797, ki je izginil neznano kam, v katerem bi lahko dobili še podatke o gospodarskem in siceršnjem stanju cerkve konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja.¹²

Iz 19. stoletja se je ohranil načrt za novo pokopališče pri sv. Pavlu, ki ga je leta 1835 naredil Alojzij Schaffenrath, inženir pri okrožnem glavarstvu v Postojni. Ta načrt je predvideval uporabno ravno površino 460 kvadratnih klafter zraven reške poštne ceste, ki bi glede na število umrlih zadoščala za deset let, se pravi za dobo, ko se grobovi lahko ponovno prekopljejo. Avtor načrta pripominja, da bi pokopališče lahko uredili brez stroškov, če bi namesto zidanega obzidja okrog njega napravili navadno ograjo.¹³

¹⁰ V virih iz konca 18. in začetka 19. stoletja najdemo tudi natančnejše podatke, da je bila to domačija pri Bratóšu v Veliki Pristavi hišna številka 21, na kateri sta v tistem času gospodarila *polzemljakarja* Nikolaj in Anton Bratoš. Glej ŽUPNIJSKI ARHIV (dalje: ŽA) ŠMIHEL, *Specificatio Pagorum, Domorum, ac Patrumfamilias in hac Caesareo-regia Parochia Cossanensi existentium Anno Domini 1792*; *Družinska knjiga Šmihel*; ŽA KOŠANA, *Liber familiarum*.

¹¹ ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, AS 174, škatla 28, *Terezijanski kataster za Kranjsko*, fascikel 68: Koschana, Kirche St. Pauli mit 3 Stük Beilagen.

¹² Leta 1975 je bil še evidentiran v župnijskem arhivu v Zagorju. Glej *Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije, II.*, Ljubljana 1975, str. 641.

¹³ ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, AS 140, *Okrajni gradbeni urad Postojna*, fascikel 2, *Cerkve in pokopališča*, župnišča.

Plan zur Errichtung eines neuen Friedhofes bey St. Paul
 und des Gräberfeldes für die Armen-Sagurie.
 Kaiserliche Anweisung d. d. 3. März 1834. Z. 5502.

Erklärung

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

1. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes
 2. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

3. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

4. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

5. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

6. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

7. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

8. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

9. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

10. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

11. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

12. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

13. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

14. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

15. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

16. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

17. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

18. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

19. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

20. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

21. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

22. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

23. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

24. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

25. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

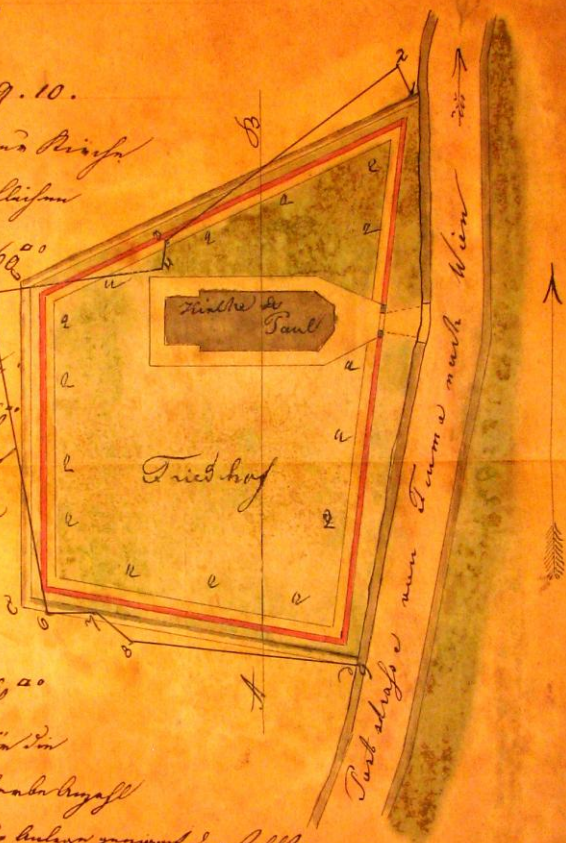
26. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

27. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

28. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

29. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

30. ist die Gränzung des Friedhofes
 gegen das Terrain des Gräberfeldes

Profil der Terrains Lage nach St. P. von der Kirche her

Anmerkung

Es ist auf dasjenige zu achten, dass die Gräberfelder nicht zu weit von der Kirche entfernt sind, und dass die Gräberfelder nicht zu weit von der Kirche entfernt sind.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

11. April 1835

Alojz Schaffenrath
 k. k. Rat

Original

Načrt za pokopališče pri Sv. Pavlu, ki ga je naredil inženir Alojzij Schaffenrath leta 1835.

Žégen ali *brítrof*, kakor so rekli po starem, pa so pri Sv. Pavlu uredili šele leta 1855, potem ko je v poletnem času izbruhnila strašna epidemija kolere. Kako huda je bila, nam povejo naslednji podatki, povzeti po zagorski mrliški knjigi. V vikariatu Zagorje je od 5. avgusta do 26. septembra 1855 umrlo 115 ljudi, od tega v Drskovčah 17, v Kilovčah 10, v Parjah 12, na Ratečevem Brdu 10, na Šilentaboru 4 in v Zagorju 62. V Zagorju je kolera prizadela kar 45 od 109 hiš. V enem dnevu jih je največ umrlo za kolero 11. avgusta – osem, 12. avgusta jih je umrlo šest, 13. in 19. avgusta po sedem. Po posameznih hišah oziroma družinah je kolera terjala največ žrtev pri Janezinovih na Ratečevem Brdu, ki so imeli takrat hišno številko 12. Iz njihove hiše so odnesli kar pet mrličev. Po tri svojce so pokopali dvoji Baričevi v Drskovčah na hišnih številkah 12 in 21, v Zagorju pa Š(i)mónovi, Medvedovi, Domicélovi in Oberrihterjevi ali Rihtarjevi na hišnih številkah 43, 65, 73 in 94.¹⁴

V kroniki, ki jo je precej kasneje začel pisati zagorski vikar Franc Groznik, beremo, da so dotlej mrličje iz vseh vasi v vikariatu pokopavali pri sv. Martinu na Šilentaboru; ker je bilo ob koleri toliko mrličev in ker je bilo tamkajšnje pokopališče majhno in plitvo in je bilo treba mrličje nositi daleč v hrib, pa so v hitrici ogradili svet okrog cerkve sv. Pavla, ga blagoslovili in začeli pokopavati tam. Obzidali so ga šele proti koncu leta 1856.¹⁵ Zagorski domoznanec Franc Primc je v svojih zgodovinskih zapiskih leta 1934 zapisal tudi ustno ozročilo, da je tam prva našla večni mir neka ženska s priimkom Radivo.¹⁶

V zagorsko mrliško knjigo niso vpisovali, na katerem pokopališču je bila pokopana pokojna oseba – razen v enem primeru. Pokojnica pa se ni pisala Radivo, kakor pravi izročilo, temveč Marija Veriti. Bila je žena priseljenega furlanskega trgovca Carla Veritija, ki je 16. oktobra 1855, komaj tridesetletna, umrla za sušico. Mož je bil iz kraja Terzo v Karniji, ona pa je bila rojena Postojnčanka.¹⁷ V Zagorju je bila družinica *na fitu* pri Erjavčevih, kjer je imela tudi trgovinico. Iz opomb pri vpisu smrti in pokopa Marije Veriti v mrliški knjigi razberemo, da je bila 18. oktobra pokopana na Šilentaboru, 23. decembra 1855 pa je bila z dovoljenjem deželne vlade in škofijskega ordinariata prekopana in pokopana pri Sv. Pavlu. Naslednji mrlič, ki je bil pokopan na novem pokopališču, je bil petindvajsetleten mladenič Jožef Zadel, Maklavinov iz Zagorja, ki je umrl 28. februarja naslednje leto.¹⁸

¹⁴ Podatki o številu umrlih za kolero so povzeti po sočasni mrliški knjigi vikariata Zagorje, hišna imena pa so iz družinske knjige za obdobje od leta 1844 do 1875. Glej ŽA ZAGORJE, *Mrliška knjiga Zagorje 1833–1880*, str. 140–157, od 5. avgusta 1855 do 26. septembra 1855; *Status animarum Vicariatus Saguriensis ab anno 1844*. - Ljudi sta zdravila vikar in homeopat Anton Mlakar in zdravnik Pičman. Glej *Postojnsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis*, Postojna 1889, str. 92.

¹⁵ ŽA ZAGORJE, Franc Groznik, *Spominska knjiga vikarijata Zagorje*, str. 9–10. Odtlej pokopavajo na Šilentaboru samo pokojnike iz vasi Šilentabor, Ratečevo Brdo in Kilovče, Sv. Pavel pa je zadnja postaja pokojnih iz vasi Zagorje, Drskovče in Parje.

¹⁶ Primc piše, da je bila ta ženska najprej pokopana pri Sv. Martinu, a je želela biti pokopana pri Sv. Pavlu in je bila zato prenesena k tej cerkvi. Na drugem mestu pa dodaja, da so nekdaj ljudje verjeli v strahove: če kdo umre, da hodi še osem dni na dom strašit. Glej Fran Primc, *Zgodovina Šiler Tabra, vasi Zagorje, cerkev Sv. Primoža, cerkev Sv. Trojice, cerkev Sv. Urha* (dalje: *Zgodovina Šiler Tabra*), rokopis, 1934, str. 32, 44.

Milena Fatur, Erjavčeva, Zagorje 14, pa je slišala nekoliko drugačno zgodbo. Njej so starši pravili, da je bila ta pokojnica žena italijanskega krošnjarja Radiva, ki je imel v najemu dva prostora v njihovi hiši: spodaj za trgovino, zgoraj za stanovanje. Vso svojo trgovino je nosil na hrbtu (se pravi v krošnji), a je zaslužil toliko, da je kupil trgovino tukaj in v Šempetru, današnji Pivki. Ko mu je umrla žena, je bila prva pokopana na novem pokopališču pri Sv. Pavlu. Potem pa je hodila vsako noč od 11. do 12. ure gor k njemu v *cimbr* in tam molče sedela ob mizi. Ker se to ni hotelo nehati, je šel vdovec prosit župnika, da bi z molitvijo pomagal vrniti pokoj njegovi ženi. Ko ga je župnik prišel obiskat ob taki nočni uri, mu je ta žena povedala, da jo je strah samo na novem *žégnu*. Potem je kot prvi za njo umrl Maklavinov iz Zagorja. Ko so pri Sv. Pavlu pokopali še njega, je Radivova žena nehala hoditi ponoči v *cimbər* k možu.

¹⁷ ŽA ZAGORJE, *Status animarum Vicariatus Saguriensis ab anno 1844*, Sagurie 2 / 102.

¹⁸ ŽA ZAGORJE, *Mrliška knjiga Zagorje 1833–1880*, str. 156–157.

Ime Marije Veriti se je sčasoma pozabilo in so jo potem zamenjali z ženo drugega italijanskega trgovca Petra Radiva, ki je, potem ko se je Veriti konec petdesetih let odselil, najel iste prostore pri Erjavčevih in v njihovi hiši tudi umrl.¹⁹

Na podlagi povedanega torej lahko sklenemo, da je bil prvi pokop pri Sv. Pavlu šele konec leta 1855, potem ko je epidemija kolere že prenehala, se pravi, da so – v nasprotju s krajevnim izročilom – vse umrle za kolero še pokopali na Šilentaboru.²⁰

Desno:

Nagrobnik furlanskega trgovca Petra Radiva z lepim slovenskim napisom.

Po podatkih iz Primčeve kronike, ki se najbrž nanašajo ne le na prva desetletja 20. stoletja, temveč vsaj še na konec 19. stoletja, so bile maše pri Sv. Pavlu na božič ob 8. uri zjutraj in na dan spreobrnjenja sv. Pavla 25. januarja. Če je bil delavnik, je bila maša na ta dan in potem še v nedeljo 3. februarja, ko praznuje *shod* vas Drskovče. Ker na ta dan goduje sv. Blaž, ki je zavetnik zoper boleznim grla, je duhovnik blagoslovil grlo vsakemu, ki je hotel dobiti ta blagoslov. Ko je duhovnik nad njim molil blagoslov, mu je cerkovnik držal dve sveči križem prek vrata.²¹

V križevem tednu je šla drugega dne, se pravi v torek, procesija iz Zagorja k Sv. Pavlu in duhovnik je tam opravil sveto opravilo in blagoslovil polje. Tretji dan križevega tedna, ko je šla procesija v Parje in je prišla do Sv. Pavla, je naredila obhod okoli cerkve in potem nadaljevala pot v Parje. To navado so opustili pod vikarjem Ivanom Balohom.²²

Primc piše tudi, da so leta 1813 Francozi, ko so jih Hrvatje in graničarji podili proti Postojni, pri Sv. Pavlu zakopali *káso*, blagajno. Eni so trdili, da je ta *šac* zakopan v Globoki poti, drugi, da je v Mlačici, a do leta 1925 – ko je to zapisal –, pravi, se ni še nikomur posrečilo, da bi ga našel.²³

Omenja tudi, da je nekdanj zraven cerkve sv. Pavla stala mežnarija, katere znamenje je bilo še videti nekako do leta 1870.²⁴ Pri cerkvi sta rasli tudi dve stari lipi. Na eni izmed njiju je dal

¹⁹ Ob zidu pokopališča, ki poteka vzporedno z reško cesto, še stoji njegov *spomenik* z lepim slovenskim napisom: PETER RADIVO / 44. let star, tergovce v Zagorji / in St. Petru; vmerl 11. sušca 1863. // *Rodile so mene furlanske sterminie, / Redile me kraške, slovenske planine, / Slovenska zemljica ponuja mi hlad; / Pod njo zdaj prebivam, počivam prav rad.*

²⁰ Po izročilu so potem pokopališče še nekajkrat širili. Rafaelu Škrlju, pri Baričevih, Drskovče 2, je pokojni oče pravil, da so zemljo, ki jo je bilo treba napeljati za širitev pokopališča, kopali na gmajni pri malem drskovškem jezeru, kjer je še danes videti sled kopanja. Vsaka hiša je bila dolžna pripeljati *en toliko zemlje*. Tudi njegov oče jo je vozil. Marija Čeligoj, Strmcova, Parje 16, pa se spominja, da so bile prej okoli pokopališča smreke, na njem pa je raslo vsaj šest košatih, nevisokih cipres. Posekali so jih pod župnikom Francem Gombačem.

²¹ Zdaj sta redni maši pri Sv. Pavlu ob prošnjih dneh in na dan vernih duš.

²² Fran Primc, *Zgodovina Šiler Tabra*, rokopis, 1934, str. 32. - Janez Krstnik Baloh je bil vikar v Zagorju v letih 1911 do 1924.

²³ Fran Primc, *Zgodovina Šiler Tabra*, rokopis, 1934, str. 32–33.

²⁴ Najbrž ni bila mežnarija, temveč mrtvašnica, ki je obstajala vsaj še leta 1879. Glej NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, ŠAL/Ž, *Spisi župnije Zagorje na Krasu 1791–1929*: Promemoria über den Zustand des Pfarrvicariates Zagorje bei der canonischen Visitation derselben durch den Hochwürdigsten H. im Jahre /1879/. V tej promemoriji je tudi navedeno, da je pokopališče obzidano, zaprto z vrati in opremljeno s pokopališkim križem. Zapisan je tudi podatek, da delajo izkope za grobove globoke 5 čevljev (= okrog 155 cm).

zagorski vikar Anton Doles²⁵ postaviti stopnice in mizo in poleti je menda večji del svojega prostega časa prebil na lipi. Ko je nekdo oskrunil mizo na lipi s tem, da je na njej opravil svojo potrebo, menda se je podelal na njej, pa je vikar nehal zahajati tja in potem so lipo, ki je bila silno debela in košata, posekali.²⁶

Nesreča je kasneje zadela tudi zvončnico in zvonove Sv. Pavla. Vikar Franc Groznik piše v župnijski kroniki, da je poleti leta 1897 treščilo v tako imenovan kraški zvonik (dahrajter) in dva zvona tako razbilo, da so ju morali dati preliti. Iz nadaljnega nekoliko nejasnega besedila razberemo, da je takrat ljubljanski zvonar Samassa²⁷ na novo ulil tudi tretji zvon za isto cerkev; vsi trije zvonovi so potem morali še nekaj časa čakati v kolibi pred cerkvijo, dokler niso na novo sezidali poškodovane zvončnice.²⁸ Prelitje teh zvonov navaja vikar Groznik tudi v pregledu gospodarskih del, ki jih je opravil v Zagorju od 5. novembra 1888 do leta 1905. O drskovski cerkvi je v njem zapisal samo tole: »Drsk. / 3krat cerkev prebelil, zvonove prelil.«²⁹ Nedvomno je šlo za tri zvonove cerkve sv. Pavla, ki so bili v letih 1915–1916, prvih letih prve svetovne vojne, popisani in uvrščeni na seznam zvonov, ki naj bi iz kulturnih ali umetniških razlogov ostali cerkvam in bi torej morali biti izvzeti iz rekvizicije zvonov za vojne potrebe. Ti zvonovi, ki so imeli največji premer 80, 70 in 60 centimetrov in so tehtali 280, 200 in 110 kilogramov, so vsi imeli letnico 1908. Na njih so bili tudi napisi in reliefne podobe, vendar v omenjenem seznamu niso konkretno navedeni.³⁰

Kot kaže, pa uvrstitev zvonov Sv. Pavla na ta seznam ni nič pomagala in je prva svetovna vojna vzela vse tri. Ljudje danes tega ne pomnijo več, posredno pa govorita o tem pismi zagorskih župnikov Ivana Baloha leta 1921 in Rafaela Morela leta 1929, se pravi v času, ko je bila Primorska pod Italijo. V njih se obračata na Knezoškofijski ordinarijat v Ljubljani, da bi dovolil dvigniti denar, ki je bil januarja 1917 vezan za nakup novih zvonov v Hranilnici kmečkih občin v Ljubljani, in ga naložiti v Trstu ali Gorici, »ker nam bi laška vlada dala zastonj vse zvonove«.³¹

Leta 1929 je cerkev sv. Pavla resnično dobila tri nove zvonove, o katerih je župnik Morel zapisal, da so bili izredno lepo uglaseni. Po napisu na edinem preostalem zvonu iz tistega leta, ki je bil obvezen za tako imenovane odškodninske zvonove, sklepamo, da jih je plačala italijanska država

Edini preostali zvon od treh, ki so bili leta 1929 izdelani v livarni G. B. De Poli v Vidmu.

²⁵ Anton Doles je bil vikar v Zagorju od leta 1831 do upokojitve leta 1841. Rodil se je leta 1793 pri Anžetovih v Landolu, v duhovnika pa je bil posvečen leta 1817. Umrli je v Trstu leta 1845. Glej Franc Rupnik, *Zgodovina hrenoviške župnije*, tipkopis, 1935, str. 348.

²⁶ Fran Primc, *Zgodovina Šiler Tabra*, rokopis, 1934, str. 32.

²⁷ To je bil Maks Samassa, zadnji v tej ljubljanski zvonarski »dinastiji«, ki je prevzel livarno leta 1900 in jo vodil do leta 1919.

²⁸ ŽA ZAGORJE, Franc Groznik, *Spominska knjiga vikarijata Zagorje*, str. 10.

²⁹ NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, ŠAL/Ž, *Spisi župnije Zagorje na Krasu 1791–1929*.

³⁰ NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, ŠAL, Spisi V, fascikel 350, *Zvonovi. Spisek zvonov po teži 1915/16 (samo zvonov, ki naj bi iz kulturnih ali umetniških razlogov ostali)*.

³¹ NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, ŠAL/Ž, *Spisi župnije Zagorje na Krasu 1791–1929*, listini št. 112 in 136.

iz sredstev vojne odškodnine. Potem so Italijani med drugo svetovno vojno, oktobra 1942. leta, en zvon sneli in odpeljali. Po zapiskih v župnijskem arhivu je bil na njem napis San Paolo, tehtal je 97,5 kilograma, ulit pa je bil v livarni G. B. De Poli v Vidmu leta 1929. En zvon pa je bil prenesen v zvonik župnijske cerkve sv. Helene v Zagorju, od koder so Italijani vzeli mali in srednji zvon. Tam je bil do maja leta 1980, ko so ga dali preliti za nove zvonove, čeprav ga je župnik Morel hotel vrniti k Sv. Pavlu. V zvončnici pri Sv. Pavlu je ostal samo največji zvon, ki je še zdaj tam.³²

Opis cerkve

Slikovita cerkev sv. Pavla stoji na polju med Drskovčami in Zagorjem, sredi obzidanega pokopališča ob reški cesti.³³ Skozi njegovo obnovljeno kamnito obzidje vodi zidan ločni porton, ki ima na klesanem sklepnem kamnu vrezano letnico 1999.

Cerkev je pravilno usmerjena: od vzhoda proti zahodu si sledijo tristransko zaključen prezbitrij, nekoliko širša podolgovata ladja in k njenemu pročelju prislonjena vhodna lopa ali *klonica*. Na pročelju nad njo je visoka dvonadstropna zvončnica iz klesanega kamna. Južno steno ladje podpirata dva pristrešena zidana opornika, severno steno pa še en tak opornik.

Cerkev sv. Pavla z jugovzhodne strani: prezbitrij, ladja z dvema opornikoma in klonica.

³² Podatki zagorskega župnika Nika Štrancarja na podlagi zapiskov v župnijskem arhivu.

³³ Cerkev se od nekdaj šteje za drskovsko, nahaja pa se, s pokopališčem vred, v katastrski občini Zagorje. Glej ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, *Franciscejski kataster*, mape, Provinz Krain, Kreis Adelsberg, 151, Gemeinde Sagurje, 1823, list IV.

Vse fasade so ometane, vidni so le klesani vogelniki, *škvadranci*. Ladjo in prezbitorij pokriva enovita položna streha, vhodno lopo pa bolj strma dvokapna streha s čopom, ki mu na Pivki pravijo *čūba*, *čūba* ali *kūba*. Pokriti sta z opečnimi strešniki tipa mediteran.

Prezbitorij obteka pristrešen talni zidec, njegovi vogali pa so okrepljeni s krepkimi špičenimi in robljenimi vogelniki.³⁴ V obeh stranskih stenah ima ločno sklenjeni okni z močno posnetimi ostenji. Ločna dela oken imata hrbtičast zaključek, zazidani vrzeli na njuni notranji strani pa pričata, da sta spočetka imeli tudi preprosto ploščato krogovičje. Obe okni sta zavarovani z močno železno rešetko: v južnem oknu sta njena pokončna palica in okrasni obroč iz vitega železa. Na hrbtni strani prezbitorija je tik nad talnim zidcem kamnita niša s pušico za darove, višje nad njo pa uokvirjen napisni kamen. V njegovih gornjih kotih sta sklesani nenavadni reliefni šesterolistni cvetlici, v ločno sklenjenem napisnem polju pa sta razprto vrezana Jezusov monogram in letnica: I H S / I 6 Z 9, v običajnem prepisu: IHS. 1629.³⁵ Tega leta torej je bil v božjem imenu sezidan prezbitorij.

Ladja ima na zahodni strani lepo oblikovane velike vogelnike iz sivega apnenca, po domače *belega kamna*, ki so obdelani s špico in s treh strani robljeni z dletom. Njeno južno steno podpirata približno na sredi in na koncu, tik pred prezbitorijem, že omenjena opornika. Njuni zunanji ožji lici z izstopajočim talnim zidcem sta oblikovani iz večjih klesancev, obdelanih z oskrdjo,³⁶ pokrita pa sta s položnima ploščatima strešicama. Na prvem oporniku so še prvotne plošče s posnetimi robovi, sklesane iz sivega apnenca, na drugem pa so bile nadomeščene z betonsko ploščo. V steni med opornikoma se je ohranilo ozko gotsko okno z močno poševno posnetimi ostenji iz klesanega kamna, samo njegov šilasti lok je zidan in ometan. V severni steni ladje, ki je podprta z opornikom samo na koncu, pred prezbitorijem, je nasproti gotskega okna v južni steni vzdano mlajše okno, ki ima pravokoten okvir s posnetimi ostenji iz mohoraškega apnenca.³⁷

V cerkvenem pročelju je pod lopo imeniten portal, narečno *prtuan* ali *križ*, sklesan iz sivega enotnega apnenca, ob njegovih straneh pa sta preprosti podolgovati okenci.

³⁴ Za primer navajamo nekaj mer teh vogelnikov, ki imajo daljše in krajše lince pod topim kotom: 47,5 cm x 102 cm + 30 cm, 38 cm x 38 cm + 80 cm, 40 cm x 97 cm + 19 cm, 48 cm x 33 cm + 99 cm itd.

³⁵ Jezusov monogram IHS, ki pomeni prve tri črke Jezusovega imena v grški pisavi, razlaga ljudsko izročilo v Zagorju, Drskovčah in Parjah kot: *Jezus v hostiji sveti*, *Jezus Kristus*, *Hvaljen Jezus Kristus* in *Jezus v hostiji sveti*. Neobičajna je razlaga ene izmed pripovedovalk, da so to "tiste kratice Jezusovega zadnjega zdihljaja na križu", kar je menda slišala pri nauku. Pripovedovalke: Marija Kruh, Gornji Šimcovi, Zagorje 23; Milena Fatur, Erjavčevi, Zagorje 14; Katarina Volk, Rotarjevi, Parje 11; Milena Žele, Meštrovi, Drskovče 26; Marija Kruh, Gornji Šimcovi, Zagorje 23.

³⁶ Oskrd (ž. spol.) je nekdanje kamnoseško kladivo, ki je imelo na oba kraja konico. Še po drugi svetovni vojni so ga uporabljali mlinarji za klepanje mlinskih kamnov.

³⁷ Mohoraški apnenec je izrazit školjčni apnenec, ki ga sestavljajo bolj ali manj zdrobljene rjave školjčne lupine in belkasto vezivo s toplim odtenkom. Poimenoval sem ga po predelu Mohorač nad Petelinjskim jezerom, kjer je bil kamnolom takega apnenca.

Portal ima profilirani bazi, podboje z valovitim profilom, okrašenim s klinastimi utori in bisernim nizom, stilizirano različico toskanskih kapitelov, gladek friz z napisom in sims. Pokončnika sta v spodnjem delu okrašena z zvrnjenima lilijastima križema, na frizu pa je vklesan dvovrstični latinski napis, ki je v zvestem prepisu po črki videti takole: HANC FACIEM TEMPLI REAEDIFICAT_a CERNE J 6 S 8 / SVBAD.^M R^{do} DNO IOANE RAMPELI^O PAROCHO COSSHANE. Z izpisanimi okrajšavami se glasi: HANC FACIEM TEMPLI REAEDIFICATA(M) CERNE 1658 / SVB ADM(ODVM) R(EVEREN)DO D(OMI)NO IOAN(N)E RAMPELIO PAROCHO COSSHAN(A)E, v prevodu pa: *Glej to pročelje svetišča, obnovljeno (leta) 1658, v času nadvse častitega gospoda Janeza Rampela, župnika v Košani.*³⁸ Podoben portal je pri cerkvi sv. Petra v Volčah, sklesan leta 1656, drugačen je samo njegov okras v spodnjem delu pokončnikov.³⁹

S pročelja se dviga dvonadstropna zvončnica, *turn na lajblc* ali *lajblc*,⁴⁰ ki je bila narejena sočasno s portalom. Dvodelni podstavek ima v spodnjem delu klesane samo vogelnike, sicer je zidan in ometan, njegov gornji del in obe nadstropji so iz klesancev,⁴¹ večji del iz navadnega sivega apnenca, deloma pa tudi iz izrazito školjkastega mohoraškega apnenca. Vsi kamnoseški kosi so klesani s krempačem.⁴²

Portal s profiliranimi podboji, postavljen leta 1658. Na naslednji strani je njegov gornji del z latinskim napisom o obnovi cerkve pod košanskim župnikom Janezom Rampelom.

³⁸ Janez Rampel je bil plemenitega rodu. Doma je bil iz Pazina v Istri, kot duhovnik pa je postal novomeški kanonik in cesarski župnik v Košani. Košansko župnijo je upravljal dobrega četrto stoletja, od leta 1639 do 1665, in v tem času dal prezidati, povečati in polepšati številne cerkve v njej. - Ta latinski napis in druge je prevedel mag. France Baraga iz Ljubljane.

³⁹ Na vratnem krilu cerkve sv. Pavla je vrezana podoba kometa in nekaj nejasnih besed in števil: CoStIANF ↑ (?) / Komet / XXV / 89 / 1822.

⁴⁰ *Lajblc* pravijo zvončnici na Pivki, v Košanski dolini in v Brkinih. Samo pri Rafaelu Sedmaku, Zagorje 6, sem slišal različico *plajtlc*.

⁴¹ Na hrbtni strani podstavka je bilo pred zadnjo obnovo videti sledove nekdanje strme skrilnate strehe iz sivozelenega peščenjaka in enakega zaščitnega venca nad njo, ki je segal do vrha gornjega dela podstavka.

⁴² Krempač je kamnoseško kladivo, ki ima na oba kraja zobat kljun. Na Pivki pravijo grobemu krempaču *krémpa* ali *mrt(e)lína*, finemu krempaču pa *mrtelínca*.

Zvončnica je oblikovana preprosto, brez okrasja, in funkcionalno, tako kot večina takratnih zvončnic na podružničnih cerkvah na Pivki, v Košanski dolini in Brkinih, katerih prototip je najstarejša datirana zvončnica iz leta 1624 na cerkvi sv. Jerneja na Kalu pri Pivki. Spodnji in gornji del podstavka in nadstropji ločijo med sabo preprosti kamniti zidci; vsak del je, gledano od spodaj navzgor, nekoliko ožji. V prvem nadstropju sta dve ločni lini, ki sta ob straneh pokriti s ploščatima pristreškoma. Med linama je slop s preprostim kapitelom, ki ima

obliko nekoliko širšega pokončnega kvadra z zaobljenimi spodnjimi robovi; podobno sta zaobljena tudi konzolna kapitela na obeh stranskih slopih tega nadstropja. Na licu srednjega kapitela je razprto vklesana letnica: J [6 S] 8, ki je zdaj že zelo zasigana. Zgoraj je še manjša ločno oblikovana lina gornjega nadstropja z dvokapno strešico iz dveh klesanih plošč. Ta strešica in oba pristreška imajo ob spodnjih, kapnih robovih vklesane utore, da z njimi nalegajo na rogljaste nastavke klesancev pod njimi, ki preprečujejo zdrs plošč. Tudi v tem konstrukcijskem detajlu se kaže premišljenost in mojstrstvo kamnoseka, ki je oblikoval in sklesal zvončnico. Na vrhu je še nastavek z železnim križcem in znamenjem IHS.

V levi spodnji lini visi zvon z lepim okrasjem. Na njem so relief Križanega pa tudi simbol *fascia*, fašistične butare, in napisi. Zvesto po črki se glasijo: 1918 ME FREGIT FUROR HOSTIS AT HOSTIS AB AERE REVIXI ITALIAM CLARA VOCE DEUMQUE CANENS 1929. / FONDERIA G B DE POLI UDINE. / S. PAOLO SAGORIA. / ANNO VII. Z izpisanimi okrajšavami jih beremo takole: 1918 ME FREGIT FUROR HOSTIS, AT HOSTIS AB AERE REVIXI; ITALIAM CLARA VOCE DEUMQUE CANENS 1929. / FONDERIA G(IOVANNI) B(ATTISTA) DE POLI, UDINE. / S(AN) PAOLO, SAGORIA. / ANNO VII. In še v prevodu: *1918 sovraga srd me je razbil, iz brona sovražnika pa sem oživel ponovno, Italiji in Bogu glasno pojoč 1929.*⁴³ Livarna Giovanni Battista De Poli, Videm. Sveti Pavel, Zagorje. Leto VII.⁴⁴

Iz desne line pa se sveti nov zvon, ki je bil obešen vanjo šele leta 2010. Tehta 103 kilograme, izdelan pa je bil v Livarstvu

⁴³ Latinska verza tvorita distih, zato ju je France Baraga prepesnil še v tej različici: *Strl me sovraga je srd, a z njegovim denarjem spet vstal sem; glasno Italiji zdaj pojem in Bogu na čast.*

⁴⁴ Fašisti so z rimskimi številkami označevali leta fašistične dobe, »era fascista«, ki so jo začeli šteti od pohoda fašistov pod vodstvom Benita Mussolinija na Rim leta 1922, s katerim so izvedli državni udar.

Jakob Mostar na Galjevici v Ljubljani.⁴⁵ Na njem beremo le posvetilo: MAMI in nič drugega. Cerkvi sv. Pavla ga je daroval Edvard Štavar, po domače od Kovačevih V žlebu ali Žlebnih, Zagorje 106, posvetil pa ga je spominu pokojne matere Josipine - Jože Štavar, ki je umrla pet let prej, leta 2005.

Lopa pred pročeljem je najmlajši del cerkve. Njena vhoda na zahodni in južni strani krasita ločna portona ali *kolóni* iz klesanega kamna. Glavni porton na zahodni strani je večji, ima profilirano lice, profilirani bazi in kapitela, na volutnem sklepnem kamnu pa razprto vklesano letnico 1691. Manjši stranski porton na južni strani je oblikovan bolj preprosto. Lopa je tlakovana z obdelanimi ploščami apnenca, ob vseh stenah pa so zidane klopi, prav tako pokrite s kamnitimi ploščami. Na notranjem licu severne stene je vzdignjena lepa ločno sklenjena napisna plošča v obliki nagrobnika, na kateri so z zlatimi črkami vrezana imena mož in fantov iz pivških vasi zagorskega vikariata, ki so padli v prvi svetovni vojni.

Ko stopimo iz lope v cerkveno ladjo, smo v njenem najstarejšem delu. To

nam povejo gotske stenske poslikave, ki so vidne predvsem na severni steni ladje, a so, žal, slabo ohranjene. Prvi jih je menda opazil župnik Rafael Morel, ki je služboval v Zagorju štirideset let, od leta 1926 do 1967,⁴⁶ opisala pa sta jih umetnostna zgodovinarja France Stele in Emilijan Cevc. France Stele jih je obiskal kar trikrat, v letih 1926, 1947 in 1962, in jih je v svojih terenskih zapiskih opisal dokaj natančno. Naj na kratko povzamemo njegova poglobljena opažanja.

Na severni in južni steni ladje se izpod beleža kažejo slikarije. Celo severno steno zavzema Pohod svetih Treh kraljev. Spodaj je naslikan bogat, z granatnim vzorcem patroniran zastor, kombiniran zgoraj s posvetilnimi križi, na vrhu zaključuje sliko močan rdeč pas. Levo je videti slabo razločno arhitekturo – Jeruzalem. Nato moža v dolgem dokolenskem krilu. Sledijo velika rjava dvogrba kamela in sledovi figur. Na desni pred kamelo s hrbta upodobljen mož v zelenem krilu, ki z levico drži kamelo za vajeti, z desnico pa tenko sulico. Pred njim se prerivata dva moža: prednji je bradat, z ozkokrajnim klobukom na glavi, oblečen v pasaste pumparice, ozke rdeče hlače nogavice in obut v črne šolne. Tudi mož za njim je bradat in nosi širokokrajno pokrivalo in sulico čez rame. Dalje je rdeč konj z nerazločnim jezdecem. Pred njim mož v rdečih pumparicah, s štulastim klobukom in sulico čez ramo. Desno od njega se vidi zadnjica belega konja, izza nje pa mož s štulastim klobukom in sulico čez ramo, ki pije iz sodčka. V ospredju je hrt. V ozadju so hribi z gradovi, iz dolin med njimi pa prihajajo goste skupine majhnih ljudi z zastavami. Na koncu, desno od novejšega okna, zaradi katerega je

⁴⁵ Livar je podpisan na kovinski ploščici na lesenem jarmu zvona.

⁴⁶ Glej Fran Primc, *Zgodovina Šiler Tabra*, rokopis, 1934, str. 33. O župniku Morelu je znano, da je imel zgodovinarsko žilico. Ko je umrl, so ga 6. septembra 1983 pokopali pri Sv. Pavlu. Namesto vencev za pogreb so dali ljudje 30.000 novih dinarjev za popravilo cerkve sv. Pavla. Glej Franc Groznik, *Spominska knjiga vikarijata Zagorje*.

bila slikarija deloma uničena, je slabo razločna Mati božja z detetom na tronu. Splošen ton slikarije je rumeno-rdeč in spominja na slikarije v Iški vasi. Barve: rjava, rdeča, rumena, siva in svetlo sinja. Obleke kažejo na sredo ali drugo polovico 16. stoletja, nekako sočasno s slikami v Iški vasi.

Freska s prizorom Pohoda svetih Treh kraljev na severni steni ladje, žal, komaj opaznim.

Stele je prepisal tudi latinski grafit, ki ga je leta 1572 na stensko slikarijo vrezal košanski kaplan Peter Ramschisl, le njegovega priimka mu ni uspelo docela pravilno prebrati. S slikarije na južni steni ladje pa je mogel razbrati le toliko, da je razdeljena v več pasov, zato je sklepal, da je na njej verjetno naslikana vrsta zgodb.⁴⁷

Emilijan Cevc je te stenske slikarije takole opisal: »Na severni steni ladje je velika, žal slabo ohranjena kompozicija Pohoda treh kraljev, ki se razvija v pokrajini s stavbami po gričih v ozadju; na levi slutimo ostanke mesta Jeruzalema in pokol nedolžnih otrok – proti desni pa jezdi spremstvo na konjih in kamelah proti hlevcu, od katerega je ostala le še sled. Sprevod je zajemal množico ljudi v pisanih oblačilih iz druge četrtine 16. stoletja, sicer pa je slikarija zajeta precej risarsko.«⁴⁸ V Leksikonu cerkva avtorica te slikarije samo omenja in jih datira v konec 15. stoletja, Janez Höfler pa jih je v svoji v knjigi o srednjeveških freskah na

⁴⁷ Interaktivna karta Slovenije z zbirkami ZRC SAZU, *Terenski zapiski Franceta Steleta, Drskovče – p. c. sv. Pavla*, zvezki III A, 14. 9. 1926, str. 7–8; CXXIV, 16. 10. 1947, str. 75–76; XXIV A, 1962, str. 19–20.

⁴⁸ CEVC, Emilijan, *Umetnostna preteklost na Pivki*, zbornik *Ljudje in kraji ob Pivki*, Postojna 1975, ponatis 2004, str. 91; glej tudi KOLENC, Drago, *Dober dan, Krpanova dežela*, Vrhnika 2006, str. 175.

Primorskem kratko malo spregledal.⁴⁹ V pisnem mnenju jih je po koloritu, slabi tehniki slikanja na suho in velikih, z roko narisanih dekorativnih vzorcih, podobno kot Stele, datiral v »odmaknjeno 16. stoletje«. Pri tem je še pripomnil, da so posvetilni križi sočasni s poslikavo in da so potemtakem bile freske naslikane za posvetitev cerkve.⁵⁰

Grafit košanskega kaplana Petra Ramscholla, ki je v tej cerkvi maševal leta 1572.

Dodajmo še, da se omenjeni latinski grafit, ki ga je leta 1572 vrezal na sliko na severni steni košanski kaplan, ko je prišel maševati v to cerkev, glasi takole: Petrus RamScholl t[u]nc temporis capelanys kofana' / maledictus homo qui confidit in homine,⁵¹ v prevodu: *Peter Ramscholl (Ramschisl), v tistem času kaplan v Košani. Preklet mož, ki zaupa v človeka.* Pod tem grafitom je isti duhovnik vrezal še grbovni ščitek z letnico in svojima začetnicama: J5 P—R 72, kar beremo takole: 1572. P(etrus) R(amscholl).⁵²

Ladja ima novejši lesen strop,⁵³ tlak pa je iz sivih, brdnih škrlí, kvadratnih in pravokotnih plošč flišnega peščenjaka, grobo obdelanih s špico. Po sredi ladje poteka kakor nekakšen hodnik širok pas večjih podolgovatih plošč. V zadnji, ki je tik pred stopnico prezbiterija, je v zglaženem napisnem polju vrezana letnica 1845. Ta pove, kdaj je bil narejen ta tlak.

Na desni strani na začetku ladje stoji kropilnik, po domače *škropíunik*, s preprostim podstavkom, nogo v obliki balustra in školjkasto skodelo. Sklesan je iz sivega apnenca.

⁴⁹ HÖFLER, Janez, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Primorska*, Ljubljana 1997; KEMPERL, Metoda, *Podružnična cerkev sv. Pavla v Drskovčah, Leksikon cerkva, Škofija Koper. Dekanija Postojna, 1*, Celje 2006, str. 218–219. HÖFLER, Janez, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Primorska*, Ljubljana 1997.

⁵⁰ Elektronsko pismo Janeza Höflerja z dne 30. 6. 2011 piscu tega besedila.

⁵¹ Drugi del grafita je citat iz Modrih izrekov preroka Jeremije. Glej *Sveto pismo*, Ljubljana 1996, str. 567: Jeremija, 17, 5.

⁵² Isti duhovnik se je dve leti kasneje, leta 1574, podpisal na freskah v cerkvi sv. Tomaža v Famljah in v cerkvi sv. Helene na Gradišču pri Divači kot kooperator v Vremah. Njegov podpis najdemo tudi na freskah v vremski župnijski cerkvi Marijinega vnebovzetja Pri fari.

⁵³ Zdajšnji strop je narejen iz tako imenovanega ladijskega poda. Nadomestil je prejšnji strop iz lesenitnih plošč, ki je bil leta 1979 fotografiran za spomeniškovarstvene evidence. Še prej pa je bil v ladji ometan lesen strop. Glej ZRC SAZU, Interaktivna karta Slovenije, *Terenski zapiski Franceta Steleta, Drskovče – p. c. sv. Pavla*, IIIA, 14. 9. 1926, str. 7–8.

Iz takega kamna je tudi pušica ali *škrábica* v obliki štirioglatega slopiča z deloma posnetimi robovi, ki je vsajena v tlak v levem kotu pred prezbitorijem.

Prezbitorij se odpira v ladjo s polkrožno sklenjenim slavlolokom iz klesanega temno sivega enotnega apnenca, katerega ločni del je pobeljen. Pokončnika slavloloka imata preprosti, zgoraj zaobljeni bazi in enostavna kapitela, ki sta na licih okrašena s polkrožnim likom. Tlak v prezbitoriju, ki je za stopnico višje od tlaka v ladji, je narejen iz diagonalno položenih manjših kvadratnih plošč *ta črnega, brdnega kamna*, temno sivega flišnega peščenjaka. Tudi te so obdelane s špico, a so že precej shojene in zglajene.⁵⁴ Samo stopnica prezbitorija je iz apnenčevih klesancev.

Nad prezbitorijem se pne banjasti obok ali *velb* s sosvodnicami, katerega *korenike*⁵⁵ rasejo iz osmih geometrijsko oblikovanih konzolic v obliki narobe obrnjenih piramid.

⁵⁴ Kvadratne plošče v ladji merijo 46 do 48 cm x 46 do 48 cm, v prezbitoriji pa 31 cm x 31 cm.

⁵⁵ Izraz *korenike velba*, ki ga le še malo kdo pozna, sem zapisal iz ust pokojnega zidarja Franca Kirna - Logarjevega, Zagorje 34.

Konzolice, ki so večji del pobeljene, le nekaj jih je očiščenih beleža, so sklesane iz temno sivega oziroma črnega enotnega apnenca in imajo uokvirjena lica okrašena z reliefnim latinskim križcem, samo na konzolici v južnem kotu so sklesani trije okrasni lističi. V južni poševni steni prezbiterija je prepleskana kamnita niša za mašno posodje, ki je enako oblikovana kot zunanja niša za pušico na hrbtni strani prezbiterija.

V prezbiteriju je oltar, ki je posvečen sv. Pavlu. Izdelan je iz finega belega enotnega istrskega apnenca, rdečega (*rosso verona*) in vijoličastega marmorja in belega štuko lustra, podest pred njim pa je iz sivega apnenca. Menza ima volutno oblikovani stranici, lice pa ji krasi kartuša s srcem v sredi. Na oltarnem nastavku so trije kipi svetnikov, na volutni atiki pa kipci treh angelov, vsi iz štuko lustra. V niši oltarnega nastavka stoji kip sv. Pavla, ki drži v levici knjigo, z desnico meč,⁵⁶ na volutnih

konzolah ob straneh pa ga spremljata kipa evangelista s knjigo in sv. Matije s sekiro. Po oceni umetnostnih zgodovinarjev gre za neobaročni oltar stebrnega tipa, nastal v drugi polovici 19. stoletja.⁵⁷

Stavbna zgodovina cerkve

Prvotna cerkev

Kdaj je bila sezidana prvotna drskovska cerkev sv. Pavla, ni mogoče natančneje reči, ker ne razpolagamo s pisnimi ali drugimi viri o tem. Ko jo skušamo vsaj približno umestiti v čas, si lahko pomagamo s primerjalno analizo ohranjenih starejših grajenih delov drugih pivških cerkva. Pri tem pridejo v poštev kamnito gradivo, način zidave ladje in njeni stavbni členi, kot so oporniki in klesano ostenje edinega okna s šilastim lokom.

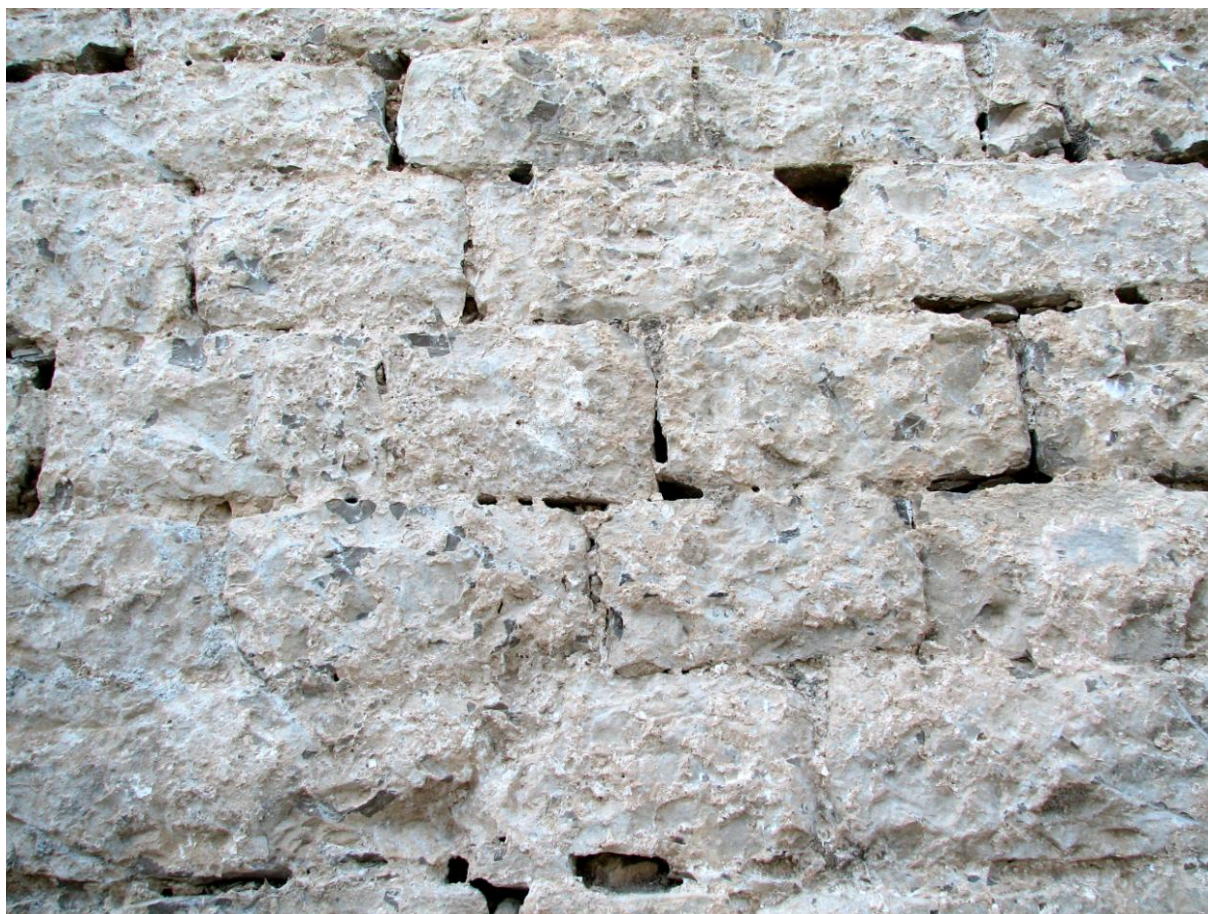
Oglejmo si najprej zidove ladje, ki smo si jih lahko ogledali med zadnjo obnovo cerkvene zunanjščine, ko so z njih stolkli stari omet. Južna in severna stena ladje, ki sta debeli 70 cm, sta zidani iz manjših pretežno ploščatih kamnov enotnega sivega apnenca.⁵⁸ Kamni so grobo

⁵⁶ Sv. Pavla večinoma upodabljajo kot majhnega, plešastega moža z dolgo brado in izrazitim nosom. Večinoma nosi v desni roki knjigo, v levi meč. Glej SCHAUBER, Vera, SCHINDLER, Michael, *Svetniki in godovni zavetniki*, Ljubljana 1995, str. 326.

⁵⁷ Pri opisu cerkve sem si pomagal z delom: KEMPERL, Metoda, *Podružnična cerkev sv. Pavla v Drskovčah, Leksikon cerkva, Škofija Koper. Dekanija Postojna, 1*, Celje 2006, str. 217–219. - Oltar je Sergej Vrišer uvrstil med tiste, ki so sorodni delom Lazzarinijeve delavnice. Glej VRIŠER, Sergej, *Baročno kiparstvo na Primorskem*, Ljubljana 1983, str. 101, 213. Po mnenju umetnostnega zgodovinarja dr. Blaža Resmana bi utegnil biti v levem kipu upodobljen evangelist Matej kot par k sv. Matiji.

⁵⁸ Po vzorcu kamna iz temelja južne stene je bilo ugotovljeno, da je to svetlo olivno siv apnenec iz prehodnih plasti med flišem in apnencem, nastalih v globokem morju v eocenu. Star je torej 40- do 45.000.000 let. Podoben plastnat skoraj bel ali bel apnenec, ki je nastal v plitvem morju v eocenu, star okrog 50.000.000 let, so lomili Zagorci še kmalu po drugi svetovni vojni v Kamnati gorici, to je v Skrajnikih nad cesto na Šilentabor, in si z njim zidali hiše in gospodarska poslopja. To je suh, ploščat kamen, ki ga ni treba dosti obdelovati in je odličen za

obdelani in se pravilno vežejo med sabo (po domače rečejo temu *križemvézanje*). Posamezni skladi, ki verjetno ustrezajo višini naravnih plasti tega kamna, so po vsej ohranjeni dolžini prvotnih sten⁵⁹ enako visoki, po višini pa se nekoliko razlikujejo med sabo. Strokovni izraz za tak način zidave je *opus pseudoisodomum*.⁶⁰ V severni steni, na primer, so višine posameznih skladov od tal navzgor: 20 cm, 18 cm, 15 cm, 20 cm, 16 cm, 16 cm, 13 cm, 17 cm, 15,5 cm, 15 cm, 13,5 cm, 14 cm, 15 cm, 13,5 cm in tako dalje, torej od 13 do 20 cm. Velikosti posameznih kamnov oziroma njihovih lic v skladih pa so na primer: 17 cm x 37 cm, 13,5 cm x 24 cm, 15 cm x 43 cm, 15,5 cm x 17 cm, 17 cm x 37 cm, 17 cm x 43 cm, 12,5 cm x 35 cm, 17 cm x 37 cm ... Ležajni stiki med kamni v skladih so zelo tenki, od 0 do 1 cm, torej z minimalno uporabo malte. Po opaženih vrzelih v pokončnih stikih med kamni se zdi, da tudi v sredici sten ni dosti malte in da so precej votle. Grudice apna v malti na licih kamnov pričajo, da so bili ometani z malto iz živega apna.

Če se ozremo po drugih starejših pivških cerkvah, ki so spadale v nekdaj večji župniji Košana in Slavina, skorajda ne opazimo podobne zidave. V Košani, Kleniku, Novi Sušici in na Kalu, kjer so med obnovami stolkli star omet s cerkvenih fasad, in v Narinu, kjer so stare fasade iz

zidavo. Od kod je kamen prvotne cerkve sv. Pavla, ni znano, najverjetneje pa je iz istega hriba, na katerem je Kamnata gorica. Za oceno vrste in starosti teh kamnov se zahvaljujem geologu dr. Bogdanu Jurkovšku iz Ljubljane, za podatke o kamnu iz Kamnate gorice pa pokojnemu zidarju Francu Kirnu in njegovemu sinu Stanetu Kirnu, Logarjevima, Zagorje 34, ter Milanu Kruhu pri Gornjemu Šimcu, Zagorje 23.

⁵⁹ Ker je bila cerkev v 17. stoletju precej prezidana, stranski steni ladje nimata več prvotnih vogelnikov.

⁶⁰ *Opus isodomum* je zidava, v kateri so vsi skladi enako visoki, v *opus pseudoisodomum* pa so vsi kamni v posameznem skladu enako visoki, skladi pa so različnih višin. Glej VITRUVIUS POLLIO, Marcus (Vitruvij), *Deset knjiga o arhitekturi*, Sarajevo 1990, str. 42–43; VITRUVIUS, *O arhitekturi. De architectura libri X*, Ljubljana 2009, str. 49.

klesanega kamna pustili vidne in so jih samo fugirali, so najstarejši zidovi iz večjih klesanih kamnov pravilnih oblik, ki so najbrž iz časa od 13. do 14. stoletja, iz časa romanike ali prehoda iz romanike v gotiko. Podoben kamen in zidavo kot pri Sv. Pavlu je videti samo v stenah ladje cerkve Svete Trojice nad Čepnim, ki jo je mogoče na podlagi Valvasorjevega podatka o starosti nekdanjega oltarja v njej datirati v čas okrog leta 1260, torej v romansko 13. stoletje.

Zgolj po obliki kamna in načinu zidave pa ladje Sv. Pavla ni mogoče datirati v tisti čas. Za njeno datacijo so pomembnejši oporniki in okno s šilastim lokom, ki so značilne sestavine in oblike gotske cerkvene arhitekture. Skoraj ni mogoče dvomiti, da so bili trije oporniki, ki so tudi debeli po 70 cm, postavljeni sočasno s stenami ladje. Na Primorskem jih vidimo le pri večjih in višjih cerkvah, predvsem na vogalih njihovih prezbiterijev. Cerkev sv. Pavla je na

Primorskem najbrž edina, ki ima z oporniki podprte razmeroma nizke stene ladje. Domnevamo, da so bili ti po eni strani potrebni zaradi razmeroma šibkih zidov, pri katerih so varčevali z malto, po drugi strani pa zato, ker so morali nositi težko kamnito streho. Obris nekdanje strme strehe, nakazan z ostanki skril v hrbtni strani zvončnice, priča, da je bila cerkev nekdanj krita s *škrlami*. (Na sliki, posneti po zadnji obnovi, je videti samo obris strehe, ostankov skril pa ne več.) Za gotsko poreklo opornikov govorijo tudi njihova oblika s pristrešenim klesanim talnim zidcem in strešico iz značilno oblikovanih kamnitih plošč pa tudi obdelava klesancev z oskrdjo, ki se opazno razlikuje od špičenih vogelnikov iz 17. stoletja. Značilen gotski stavbni člen je tudi južno šilastoločno okno z zelo odprtimi kamnitimi ostenji, obdelanimi s krempljem. V prid trditvi, da je cerkvena ladja nastala v dobi gotike, govori poleg oblik opornikov in južnega okna

tudi to, da v njenih stenah ni zazidanih manjših polkrožno sklenjenih oken, značilnih za romaniko, ki jih vidimo v južni steni cerkvene ladje v Narinu.

Na opisanih klesanih gotskih stavbnih členih, žal, pogrešamo vsaj kakšen kamnoseški znak, ki jih sicer pogosto vidimo na gotskih cerkvenih stavbah. To so nekakšni podpisi kamnoseških mojstrov in pomočnikov, ki so bili njihovo častno znamenje, obenem pa tudi praktičen pripomoček za označevanje izdelkov, ki je zagotavljal vsakomur plačilo po količini opravljenega dela znotraj stavbarnice. Precej kamnoseških znakov na primorskih gotskih cerkvah je bilo dokaj natančno datiranih v primerih, ko je čas njihovega nastanka znan iz raznih virov.⁶¹ V bližnji cerkvi sv. Justa v Parjah, ki ima še lepo ohranjen gotski prezbiterij s šilastoločnim oknom v hrbtni steni, z rebrastim obokom in freskami v notranjščini, je videti tri različne kamnoseške znake. Eden je na ostenju omenjenega okna, dva različna znaka sta še na konzolah obočnih reber. Eden izmed njiju je enak znakom na cerkvah v Štanjelu (datacija 1455–1460), Vipavi (1460–1465) in Kobjlju (1463–1464). Podobni znaki so še na cerkvah v Podnanosu (ok. 1460), Komnu (ok. 1470), Štivanu (1472–1475) in pri Sv. Križu nad Kojskim (ok. 1470–1480). Po tem lahko sklepamo, da je bila gotska cerkev v Parjah zgrajena v obdobju med letoma 1455 in 1464, najkasneje do leta 1480.

⁶¹ Glej PESKAR, Robert, *Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460–1530)*, Nova Gorica 1999.

Če bi se do današnjih dni ohranil tudi gotski prezbiterij Sv. Pavla, bi morda na kamnoseških delih v njem videli enake kamnoseške znake. Najbrž se ne bomo hudo zmotili, če tudi prvotno gotsko cerkev sv. Pavla v Drskovčah datiramo približno v isti čas kot parsko cerkev, saj so potujoče stavbarske delavnice pogosto na posameznih zaokroženih območjih gradile ali obnavljale cerkve eno za drugo. Seveda pa tudi ni izključeno, da sta na istem območju sočasno zidali cerkve dve stavbarnici, o čemer na slikovit način priča ljudsko izročilo, da so si zidarji, ki so v istem času zidali cerkvi na dveh sosednjih hribih, sposojali bat tako, da so ga metali z enega hriba na drugi.⁶²

Če že ne poznamo imen mojstrov, ki so najverjetneje zidali cerkev sv. Pavla v drugi polovici 15. stoletja, pa lahko naštejemo vsaj nekaj imen drskovških kmetov iz tistega časa, ki so morda opravljali potrebno ročno in vozno tlako oziroma roboto pri pripravljanju in dovažanju gradbenega materiala zanjo. V urbarju gospostva Prem iz leta 1498, v katerem so popisane kmetije, ki so spadale vanj, je namreč tudi osem kmetij iz Drskovč (*Dirschkaltzach*). Na prvem mestu je zapisan župan Ambrož Markovič, ki je imel skupaj z Jernejem tudi kmetijo, na kateri sta poprej gospodarila Peter in Pavel. Na ostalih kmetijah so bili naslednji gospodarji: Jernej, ki je nasledil Mihela; Jurij, naslednik Štefana; župan Lenart, ki je nasledil starega župana (»der alt suppan«); Tomec, ki je nasledil Križmana; Jakob Kruh, ki je nasledil Marina Kruha, in Šimec Gornik (*Gorneg*), ki je nasledil Gregorja. Ti gospodarji so morali dajati desetino, četrtna od nje pa je pripadala župniku v Košani. Dolžni so bili opravljati tudi tlako, in sicer po en dan kositi, seno grabiti, žeti, pleti, upravniku žeti in gnoj voziti. Prav tako so bili dolžni opraviti eno vožnjo vina. Če se je na gradu gradilo, so morali opraviti toliko tlake, kolikor je bilo treba. In vsako leto je moral vsak dati v grad po deset desk, od vpada Turkov dalje pa jih niso več dajali.⁶³

Naše razmišljanje o času nastanka cerkve sv. Pavla lahko preverimo in dopolnimo še v luči splošnih razmer na Pivki v drugi polovici 15. stoletja in v 16. stoletju, ki je z vidika umetnostne zgodovine čas pozne gotike, obenem pa tudi čas najhujše turške nevarnosti in dejanskih turških vpadov. Kakor poroča Valvasor, so zaradi te nevarnosti gospodje Raunachi s pomočjo okoliških sosesk leta 1471 sezidali trden grad in tabor na Šilentaboru, v katerega so se lahko ob bliskovitem sovražnem vdoru ali drugi nevarnosti zatekli prebivalci vasi Knežak, Bač, Koritnice, Zagorje, Narin, Velika Pristava, Mala Pristava, Nadanje selo, Hrastje, Parje, Radohova vas, Klenik in Drskovče, ki so tudi sodelovali pri njegovi gradnji.⁶⁴ Kot kaže, so se Turki med svojimi vpadi na Pivko grada na Šilentaboru izogibali, pivške vasi pa so večkrat izropali. Na cvetno nedeljo, 13. aprila 1522 so med vpadom na Pivko v Slavini odpeljali duhovnika prav tedaj, ko je bral pasijon pred oltarjem.⁶⁵ Potem so jo obiskali 22. avgusta 1527 in pri Koritnicah tudi prenočili. Dne 9. marca 1528 so nepričakovano prišli do Postojne in oplenili njeno okolico, potem pa so jo mahnili na Pivko, mimo Šilentabora in dalje proti Cerknici.⁶⁶ Zadnji vpad na Kranjsko so izvedli Turki 29. januarja 1559, ko so se prek območja Ribnice na Dolenjskem odpravili na ropanje proti Cerknici, Planini, Pivki in nazaj proti Klani ter se po petih dneh ropanja vrnili v Bosno.⁶⁷ Zgodovinar Milko Kos na podlagi podatkov iz fevdalnih urbarjev ugotavlja: »Posledice turških vpadov so bile za Pivko in Kras na sploh od

⁶² Tako izročilo o zidanju prvotne cerkve Svete Trojice nad Čepnim in cerkvice sv. Urbana na Vremščici je Marija Krebelj iz Ribnice, Kaluževa z Buj 10, slišala v otroških letih od strica Antona Volka, rojenega leta 1886. Glej Božidar Premrl, *Cerkev na Gori sv. Urbana*, razmnožena brošura, Ljubljana 2010, str. 3; isti, *Cerkev Svete Trojice nad Čepnim*, razmnožena brošura, Ljubljana 2010, str. 9.

⁶³ KOS, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji slovenskega primorja. Drugi del*, Ljubljana 1954, str. 244.

⁶⁴ VALVASOR, Janez Vajkard, *Slava vojvodine kranjske, 11. knjiga*, Ljubljana 2010, str. 510.

⁶⁵ VALVASOR, Janez Vajkard, *Die Ehre des Herzogthums Crain, XV. Buch*, Laybach - Nürnberg 1689, str. 421.

⁶⁶ JUG, Stanko, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1943, str. 45–46.

⁶⁷ VOJE, Ignacij, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Ljubljana 1996, str. 36.

sile pogubne. Cele vasi postanejo in ostanejo puste in prazne. /.../ V drugih vaseh je do polovice in še več kmetij v pustoti. Te imajo, kolikor je bilo spričo turških viher in drugih nadlog mogoče – tudi kužne bolezni so na Pivki kosile ljudi na veliko – preživeli sosedje in novi prišleki v užitek.« Za ozemlje postojnskega gospostva je Kos izračunal, da je bilo tam leta 1498 pustih kar 38 odstotkov celih, polovičnih in četrtinskih kmetij.⁶⁸

Če upoštevamo opisane razmere na Pivki in dejstvo, da so zaradi nenehne turške nevarnosti leta 1471 sezidali protiturški tabor na Šilentaboru, lahko izključimo možnost, da so zidali cerkev sv. Pavla v dolini po tem letu. Najbolj verjetno se potemtakem zdi, da so jo sezidali prej, kar zožuje domnevni čas njenega nastanka na obdobje od leta 1455 do 1471. Dalje lahko sklepamo, da je bila nebranjena cerkev sv. Pavla tik ob pomembni cesti med turškimi vojnimi pohodi izropana in oskrunjena. Če sodimo po omenjenem popisu iz leta 1526, dragocenosti ni imela, zato Turki v njej niso mogli dobiti kaj prida plena, lahko pa so uničili njeno leseno opremo, če je je kaj bilo. Domneva Janeza Höflerja, da je bila poslikana s freskami in posvetilnimi križi za posvetitev cerkve v odmaknjemem 16. stoletju, se ujema s časom po zadnjem vpadu Turkov na Pivko, ko je bilo verjetno treba obnoviti in na novo posvetiti oskrunjeno cerkev. Zato lahko v luči teh zgodovinskih dogodkov o freskah v ladji cerkve sv. Pavla sklepamo, da so bile naslikane med letom 1559, ko so bili Turki zadnjič na Pivki, in letom 1572, ko se je nanje podpisal košanski kaplan Ramschisl.

V tistem času je bila cerkev sv. Pavla nedvomno tipična gotska podeželska cerkvica. Njena ladja je bila za več kot meter krajša od današnje. V notranjščini se to vidi po tem, da stranski steni v dolžini približno 110 centimetrov nista poslikani; ko je bil stolčen omet s fasad, pa se je po drugačni zidavi iz navadnega lomljenca videlo tudi na zunanščini, da sta bili stranski steni kasneje podaljšani, a več o tem kasneje. Poslikava sten, ki sega skoraj do stropa, pa priča, da je bila ladja že takrat približno tako visoka kot danes. Cerkev je nedvomno imela tristransko zaključen prezbiterij, podoben kot bližnja cerkev v Parjah, morda je bil le manjših mer. Verjetno je imel tudi podoben rebrast obok – s kamnitimi konzolicami in rebri iz lehnjaka – in šilast slavalok s posnetimi robovi, sklesan iz sivega apnenca. Skoraj ne more biti dvoma, da je bila cerkev že takrat pokrita s strmo kamnito streho. Najverjetneje je bila zidana iz skril sivega ali sivozelenega flišnega peščenjaka, ki ga je mogoče dobiti v bližnjih Brkinih.⁶⁹ Streha je bila bodisi enovita, se pravi v isti višini, ali pa je bila nad prezbiterijem nekoliko nižja. V pročelju je cerkev verjetno imela portal s šilastim lokom in poševno posnetimi ostenji ter pravokotni okenci, ki ju

Prezbiterij Sv. Justa v Parjah z gotskim rebrastim obokom.

⁶⁸ KOS, Milko, Pivka v srednjem veku, *Kronika*, letnik 24, 1976, str. 10. – Gornja Pivka je spadala z vzhodnim delom Brkinov in Bistriškim v gospostvo Prem. Glej karto teritorialne in zemljiškoposestne razdelitve Slovenskega Primorja v srednjem veku, priloženo v knjigi KOS, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji slovenskega primorja. Drugi del*, Ljubljana 1954.

⁶⁹ Za Zagorce in druge domačine z Gornje Pivke so Brkini že »prec čez Tabor dol«, se pravi, da so zanje vasi Kilovče, Ratečevo Brdo, Narin že v Brkinih. Povedal Milan Kruh, pri Gornjih Šimcovih, Zagorje 23.

ima še danes. Kakor je videti po edinem šilastoločnem oknu v južni steni, tudi druga okna niso bila velika. Gotovo je bilo še eno tako ali podobno v južni steni prezbiterja in morda še eno manjše enake oblike v njegovi hrbtni steni, kakršno ima cerkev v Parjah. Stene so bile grobo ometane z malto iz živega apna, na vrhu pročelnega zatrepa ali *svisli* pa je bila najverjetneje zidana zvončnica z dvema ločnima linama, krita s skrilnato strešico. V notranjščini so bile najbrž po tleh navadne skrile flišnega peščenjaka, morda tudi nepravilnih oblik. V prezbiteriju, ki je bil prav tako poslikan s freskami kot ladja, pa je stal preprost zidan oltar z masivno kamnito mizno ploščo, kakor se jih je ohranilo še nekaj po primorskih cerkvah, na primer v cerkvi sv. Brikcija v Naklem pri Škocjanu.

Temeljite prezidave in dozidave cerkve v 17. stoletju

Letnice, vklesane v kamen na prezbiteriju, portalu, zvončnici in vhodni lopi, pričajo, da je bila v 17. stoletju cerkev v precejšnji meri prezidana in dozidana. To je bila doba, ko se je kot odmev tridentinskega koncila začel pravi prerod cerkvene arhitekture. Takrat so sezidali vrsto novih cerkva ter prezidali, obnovili in olupšali skoraj vse obstoječe cerkve na Primorskem v skladu s sočasnimi stilnimi smermi in tokovi v tem kulturnem prostoru, za katere je značilno prepletanje stilnih prvin in značilnosti pozne gotike, renesanse in zgodnjega baroka.

Prezbiterij je bil na novo sezidan leta 1629, ko je bil v Košani župnik Luka Anžič, ki je tam služboval od leta 1627 do 1638.⁷⁰ V njegovem času so bile v košanski župniji prezidane cerkve v Nadanjem selu, danes Šmihelu⁷¹ (1627), na Čepnem (verjetno prav tako okrog leta 1627), v Dolnji Košani (1629), na Kalu (1629), v Novi Sušici (1630), na Šilentaboru (1631–1632), v Parjah (1632), Narinu (1633) in še nekatere druge.

Pri cerkvi sv. Pavla so morali najprej podreti stari prezbiterij in zelo verjetno tudi celo slavoločno, se pravi vzhodno steno ladje, h kateri je bil prislonjen. Potem so dozidali novo slavoločno steno in prostoren tristransko zaključen obokan prezbiterij, ki je skoraj tako širok kot stara ladja. Njegova zidava se zelo razlikuje od opisane zidave ladje. Ko so bile fasade prezbiterja brez ometa, je bilo med krepkimi špičenimi vogelniki videti lica sten iz navadnega lomljenca, s katerim ni mogoče zidati v pravih skladih. Pod strešnim napuščem pa so se takrat pokazali ostanki nekdanjega strešnega venca, *simsa*: kvadratni profili konzol iz rjavkastega lehnjaka, na njih pa podolgovati pravokotni kosi klesanega apnenca, najbrž plošče, ki so tvorile strešni kap. Očitno so pri obnovi strehe leta 1983 konzole odbili in kapne plošče potisnili navznoter v isto ravnino s fasadami.

V stranskih stenah prezbiterja sta sočasni ločni okni s hrbticastima zaključkoma in močno posnetimi ostenji, ki sta oblikovani še v gotskem duhu. O tem posredno pričata tudi zazidani vrzeli na notranji strani ločnih delov oken, kjer sta prvotno nedvomno bili vgrajeni ploščati, poenostavljeni krogovičji. Ločni okni s hrbticastim zaključkom, kakršna vidimo na mnogih pivških cerkvah tistega časa, sta tudi v stranskih stenah prezbiterja cerkve sv. Mihaela v Šmihelu pod Nanosom iz leta 1633 in v južnem je še ohranjeno ploščato krogovičje.⁷² Tako krogovičje je tudi v levem oknu v južni ladijski steni bližnje cerkvi sv. Martina na Šilentaboru.⁷³ Odmik od gotske stavbarske tradicije pa je opaziti v tem, da sta okni samo v

⁷⁰ V severni kapeli župnijske cerkve je njegov nagrobnik z deloma zabrisanim latinskim napisom, ki se v prevodu Franceta Barage glasi: [...] *Luka Anžič, župnik košanski, 13. avgusta 1638. Dal sem, kar sem bil dolžan: telo zemlji, duha sprejmi, Gospod. Sv. Štefan, prosi zame.*

⁷¹ Nekaj časa je bil Šmihel preimenovan tudi v Dólane.

⁷² Prezbiterij cerkve sv. Mihaela v Šmihelu pod Nanosom je podobno datiran z napisnim kamnom na zunanjščini, na katerem sta IHS in letnica 1633, ista letnica pa je naslikana še znotraj na njegovem oboku.

⁷³ To okno, ki je bilo najbrž narejeno v letih 1631–1632, ima ločno odprtino, vrezano v pravokoten okvir. Morda ni odveč opozoriti, da ima v nadločjih sklesani cvetlici, ki po obliki nekoliko spominjata na cvetlici na hrbtu cerkve sv. Pavla.

stranskih stenah prezbitერიja, medtem ko so zadnje tri stranice brez njih. Kot rečeno, ima gotski prezbitერიj cerkve sv. Justa v Parjah šilastoločno okno v hrbtni steni, gotski prezbitერიj cerkve sv. Martina na Šilentaboru je imel okni v hrbtni in južni stranici, a sta bili kasneje zazidani, našemu prezbitერიju sočasen prezbitერიj cerkve Svete Trojice nad Čepnim pa je imel eno okno v južni poševni steni, ki je danes tudi zazidano.

V notranjosti je kamnit slavalok prezbitერიja s široko razpetim polkrožnim lokom. S tako obliko in z živimi robovi – v nasprotju z dotedanjimi posnetimi robovi – je že dokaj moderen, renesančen. Sodobneje je oblikovan tudi obok prezbitერიja, pri katerem spominjajo na gotiko geometrijske konzolice, ki ga podpirajo, reber pa nima več – medtem ko jih obok v čepljanski cerkvi še ima. Namesto njih je videti samo še gotsko zvezdasto-rombasto shemo grebenov sosvodnic in stikov rombastih ploskev oboka. Ta shema je bližja grebenastemu oboku v cerkvi sv. Mihaela v Šmihelu pod Nanosom, ki je nastal samo štiri leta kasneje.

Primerjav s cerkvama na Čepnem in v Šmihelu pod Nanosom ne delamo samo zaradi tega, ker sta njuna prezbitერიja nastala približno v istem času,⁷⁴ temveč zato, ker ju je morala delati ista zidarsko-kamnoseška delavnica. Izmed opisanih kamnoseških izdelkov so najbolj nedvoumen dokaz za to trditev geometrijske obočne konzolice, ki so v vseh treh cerkvah in samo v njih zelo podobno oblikovane in okrašene. Zelo verjetno pa so bile take konzolice tudi v cerkvi v Šmihelu (Dolanah).

Kot rečeno, so v cerkvi sv. Pavla piramidne konzolice iz temno sivega, skoraj črnega apnenca, ki imajo na uokvirjenih trikotnih licih sklesane latinske križce, samo na enem je okras iz treh kapljasto oblikovanih listov. V cerkvi na Čepnem so konzolice iz temno sivega apnenca enake oblike, na dveh ali tudi vseh treh uokvirjenih stranicah so zgoraj okrašene z nizom trikotnih zobcev, na licih pa se izmenjujejo latinski križci in primitivno oblikovane krilate angelske glavičice z nimbom. V Šmihelu pod Nanosom podpirajo obok podobne konzolice iz enakega kamna, le da imajo – razen dveh – spodaj še nekakšen »cof«, kroglast zaključek, ki je pogosten pri gotških obočnih konzolicah. Zgoraj so okrašene z nizom trikotnih zobcev, na licih pa se izmenjujejo latinski križci, kapljasti trlisti in naivne podobe petelina z razkriljenimi perutmi.

Ker se ne moremo opreti ne na epigrafske napise, ne na pisne arhivske vire, lahko samo ugibamo, kateri zidarski in kamnoseški mojstri so delali pri cerkvi sv. Pavla in drugih primerjanih cerkvah. Če upoštevamo, da so takrat tri od štirih navedenih cerkva spadale v košansko župnijo, da so vsaj v treh za obočne konzole uporabljali temno siv ali črn enotni apnenec, kakršnega so nekdanj lomili v Grižah v Košanski dolini, in da je v Dolnji Košani od leta 1640 izpričana stavbarska delavnica

***Levo: konzoli s križem in kapljastimi lističi pri Sv. Pavlu
Na naslednji strani: konzoli z angelsko glavičico in križem
pri Sveti Trojici nad Čepnim.***

⁷⁴ Prezbitერიj cerkve na Čepnem sem glede na datirane prezbitერიje cerkva sv. Pavla (1629), sv. Mihaela v Šmihelu pod Nanosom (1633) in sv. Mihaela v Šmihelu (Dolanah) – na katerem je letnica 1627, a je bil kasneje v notranjosti predelan in v njem ni več obočnih konzol – najprej datiral v čas med letoma 1627 in 1633. Po ponovnem premisleku pa glede na to, da ima slavalok s posnetimi robovi, rebrast obok in (zazidano) okno v južni poševni stranici, datiram njegov nastanek bližje letu 1627.

zidarskega in kamnoseškega mojstra Janeza Severja, je možno sklepati, da je tam bila taka delavnica tudi že poprej. Najbolj verjetno se zdi, da je imel v Košani delavnico že Janezov oče, čigar ime pa ni znano oziroma ni zanesljivo. Namig, kdo bi utegnil biti predhodnik in prednik mojstra Janeza Severja, najdemo v spisu Josefa Leinmüllerja o taboru v Košani, v katerem med drugim navaja, da je leta 1645 postal čuvaj ali gvardjan tabora Vincenc Sever, ki so mu pravili Portala. Ob tem nenavadnem vzdevku, ob katerem takoj pomislimo na portale, se ni moč ubraniti domnevi, da kaže na kamnoseško dejavnost te osebe.

Če se moramo glede prezbiterja iz leta 1629 zadovoljiti zgolj z domnevami, pa lahko z gotovostjo rečemo, da je prezidavo cerkve sv. Pavla leta 1658, ko je bil v Košani župnik Janez Rampel, opravil Janez Sever iz istega kraja. O tem mojstru, žal, ne vemo, ne kdaj se je rodil, ne kdaj je umrl, na podlagi njegovega določljivega opusa pa sklepamo, da se je rodil okrog leta 1610 v Dolnji Košani in da je

verjetno tudi umrl v domačem kraju okrog leta 1680. Zanj vemo, ker je na cerkvah zapustil nekaj gradbenih napisov s svojim podpisom in kamnoseških del z zelo prepoznavnimi pisnimi (epigrafskimi), oblikovnimi in klesarskimi značilnostmi. Po njih mu je mogoče utemeljeno pripisati še več kot štirideset drugih cerkvenih stavb, njihovih delov ali kosov njihove kamnoseške opreme. Ta dela, ki so nastala v času od leta 1640 do 1677, vidimo po cerkvah v Košanski in Vremski dolini, na Pivki, Krasu, v Brkinih in tja do Čičarije.

Pri Sv. Pavlu je najlažje prepoznati roko mojstra Janeza Severja po podolžnih klinastih utorih, vrezanih na valovitih licih podbojev portala, ki so njegova značilnost. Zanj je zelo značilna tudi oblika zvončnice, katere prototip pa pripisujemo njegovemu predhodniku v Košani.⁷⁵

Tako kot je Janezov predhodnik prezidal in dozidal hrbtno stran cerkve, je on leta 1658 prezidal in preoblikoval celotno njeno prednjo stran. Ko so bili med zadnjo obnovo cerkvene zunanjsčine odstranjeni fasadni ometi, je bilo po kamnu lomljencu in načinu zidave videti, da je bila cerkvena ladja za dva metra dozidana⁷⁶ in da je bilo na novo sezidano celotno pročelje z velikimi špičenimi in robljenimi vogelniki, novim portalom in visoko zvončnico iz klesanega kamna na vrhu. Za zidavo so deloma porabili kamen prvotnega pročelja in v novo pročelje so ponovno vzdali tudi stari okenci. Zaradi opisanih gradbenih posegov so verjetno morali povečano cerkev v celoti na novo prekriti s strmo kamnito streho iz skril flišnega peščenjaka, katere obris se še pozna na hrbtni strani zvončnice.⁷⁷

⁷⁵ Glej PREMRL, Božidar, Zidarska in kamnoseška mojstra Janez Sever in Matija Bitenc v Dolnji Košani v 17. in 18. stoletju, v zborniku: Marjan Dolgan, *Dolnja Košana in okolica. Študije, dokumentarna in literarna besedila*, Mohorjeva družba Celje 2006, str. 181–216, posebej str. 200.

⁷⁶ Pri teh dveh metrih, izmerjenih na zunanjsčini, je treba upoštevati, da kar 90 cm zavzema odebeljena pročelna stena, ki nosi veliko zvončnico. Notranjsčina ladje je bila torej podaljšana za kakšnih 110 cm, kakor smo omenili že pri opisu fresk.

⁷⁷ Da so imele nekatere cerkve na Pivki iz tistega časa kamnito strehe, priča zapisek nekdanjega slavonskega župnika Janeza Sajovica, da je 27. septembra 1880 še videl na delu prezbiterja razpadajoče cerkve sv. Marjete pri Palčju, ki je imela eno južno okno datirano z letnico 1644, kamnito streho. Glej ZABUKOVEC, Janez, *Slavina. Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910, str. 182.

Nazadnje je bila leta 1691 cerkvi prizidana še lopa, ki je na severni strani zavarovana pred vetrom s polnim zidom, na južni in zahodni strani pa ima ločna vhoda. Kakšna je bila prvotna oblika njene strehe in s čim je bila pokrita, je težko reči. Samo ugibamo lahko, ali je bila tudi lopa krita s skrilami ali morda s skodlami, ki so bile nekdanj razmeroma pogostna kritina cerkva na Pivki, v Brkinih in na Bistriškem.

Tudi to lopo lahko pripišemo košanski stavbarski delavnici, ki jo je po smrti Janeza Severja verjetno vodil njegov sin Matija. O njem ne vemo skoraj nič, domnevamo pa, da se nanj nanaša pisna omemba zidarja Matije Severja, ki je delal pri cerkvi sv. Jerneja v Petelinjah na začetku devetdesetih let 17. stoletja.⁷⁸

V tistem času je najbrž ladja, v katero je prihajalo od zunaj zelo malo svetlobe, dobila večje pravokotno okno v severni steni in nov kropilnik, morda tudi kamnito pušico v kotu.

Z opisanimi gradbenimi posegi je cerkev dobila zunanjo podobo, kakršno je – če izvezamemo obliko streh in njihovo kritino – ohranila vse do danes.

Cerkev v naslednjih stoletjih do današnjih dni

Zaradi pomanjkanja pisnih virov vemo o usodi cerkve sv. Pavla po koncu 17. stoletja, ki je bilo na splošno zelo radodarno z napisi in letnicami na cerkvenih stavbah, zelo malo.

Verjetno je prestala 18. stoletje brez večjih popravil. Sredi 19. stoletja, točneje leta 1845, kakor pove vklesana letnica v plošči tlaka pred prezbiterijem, so v cerkvi položili nov tlak iz flišnega peščenjaka. Skoraj ne more biti dvoma, da so plošče zanj lomili in obdelali v Kilovčah, ki so takrat spadale v zagorski vikariat. V Kilovčah, ki ležijo na *brdnem svetu*, je bil namreč že od nekdanj na *soseskem svetu* na severni strani vasi velik kamnolom peščenjaka, po domače *Kava*. Precej kamna so sklesali v Kilovčah za novo cerkev sv. Helene na bližnjem Premu, ki so jo zidali v letih 1866–1869. Pravi razcvet pa je doživela tamkajšnja kamnarska dejavnost v letih 1869 do 1873, ko so delali železnico Pivka - Reka in so potrebovali velikanske količine kvalitetnega obdelanega kamna za gradnjo predorov, usekov, prepustov, postajnih stavb in čuvajnic. Po pripovedovanju vaščanov je kamnoseška dejavnost cvetela še prva leta 20. stoletja, kmalu po prvi svetovni vojni pa je zamrla. A še danes marsikje na Pivki vejo povedati, da so *škrli* za tlake in strešne kape vaških hiš prihajale iz Kilovč.

V 19. stoletju se je tam ukvarjalo s pridobivanjem in obdelovanjem kamna več družin: Štamcarjevi, Švabovi, Mežnarjevi, pri Boku in pri Blaževcu, kjer so kasneje rekli pri Furmanu. Najstarejši znani kamnoseki so bili Štamcarjevi na nekdanji hišni številki 23 in Švabovi na številki 14. Prvi izpričani »štamcar«⁷⁹ je bil Anton Seles, ki se je rodil pri Švabovih v Kilovčah 20. aprila 1836 očetu Martinu Selesu in materi Uršuli z dekliškim priimkom Maslo.

Cerkveni tlak z letnico 1845.

⁷⁸ Ime zidarja Matije Severja najdemo v urbarju bratovščine sv. Jerneja v Petelinjah v zvezi s plačili za dela, ki jih je opravil za tamkajšnjo cerkev v tridesetih dneh v letu 1692 ali 1693. Prim. ZA SLAVINA, *Libro della Scola di S' Bortolamio della Villa di Petteligne* /1649/, list 140.

⁷⁹ Štamcar ali bolj običajno štancar je popačenka nemškega izraza *der Steinmetz*. Glej STRIEDTER-TEMPS, Hildegard, *Deutsche Lehnwörter im Slowenischen*, Berlin 1963, str. 227.

On je bil premlad, da bi bil naredil tlak za cerkev sv. Pavla, zato se zdi še najbolj verjetno, da ga je napravil njegov oče Martin Seles, ki se je rodil v Kilovčah 11. oktobra 1800 očetu Jakobu in materi Uršuli⁸⁰ in tam umrl 21. junija 1869.

S kamnom se je ukvarjalo več članov družine Švabovih. Zadnji je bil Franc Seles, sin gospodarja Martina mlajšega in Frančiške, rojen 10. januarja 1862. Frane Švabov, kakor so mu rekli, je bil posebnost in čudak, znan po vsej Pivki. Po pripovedovanju pokojnega Jakoba M(a)rkulinovega iz Gradca je po vaseh prodajal bruse, zmerom pa je imel s sabo kramp in lopato, da je spotoma popravil kakšno razdrto pot, na rami pa živega čuka, s *kétenco* pripetega za nogo za *panglc* na klobuku. Njegovo ime je na Pivki prešlo že v pregovor. »Si tak ko Frane Švabov«, še danes stare mame kregajo neurejenega otroka ali če otrok naredi kaj narobe.

Zelo verjetno so iz Kilovč prišle tudi sivozelene skrole za staro streho Sv. Pavla. Kdaj so jih zaradi dotrajanosti nadomestili z drugo kritino, ni znano, najbolj verjetno pa se zdi, da se je to zgodilo v 19. stoletju, morda sočasno z izdelavo novega tlaka v ladji ali kasneje. Tudi se ne ve, s kakšno kritino so jih nadomestili, sklepati pa je mogoče, da so cerkev na novo prekrili z rdečim opečnim bobrovcem ali *kávlarjem*, ki se je na lopi ohranil do leta 1983. V tem primeru najbrž na cerkvi ni bilo treba zamenjati ostrešja ali *címpra*, razen tramov, ki so že dotrajali. Zamenjati pa so ga morali, ko so jo – najbrž že v 20. stoletju – prekrili z opečnimi korci, po domače *koríti*, ki so terjala položen naklon strehe.

Kadar so prekrili staro streho, so verjetno v cerkveni ladji naredili nov ometan strop, ki ga omenja konservator Stele ob prvem obisku cerkve 1926. leta. Najbrž je bil to lesen ometan strop, po domače *štikadúr*, kakršen je bil nekdanj običajen na Pivki. Kakšen strop je bil v ladji poprej, ne vemo, lahko pa sklepamo, da je bila pokrita s poslikanim lesenim stropom, kot je izpričano za marsikatero staro cerkev na Primorskem. Na Primorskem takih stropov praktično ni več, ker so jih povečini nadomestili z ometanimi stropi že v 18. ali 19. stoletju, v *Kranju* ali *Čufariji*, se pravi na Notranjskem,⁸¹ pa se jih je ohranilo še precej vse do današnjih dni.

V prezbitariju je verjetno stal vsaj še v prvi polovici 19. stoletja poslikan ali celo pozlačen lesen oltar iz 17. stoletja. Najbrž so ga sčasoma načeli črvi, poleg tega je že zdavnaj prišel iz mode, večja gospodarska moč pa je župljanom tedaj omogočila, da so dali cerkev opremiti z bogatejšim marmornim oltarjem po sodobnem, neobaročnem okusu. Umetnostni zgodovinarji

ocenjujejo, da so to naredili v drugi polovici 19. stoletja, mi bi pa še dodali: potem ko je bil v cerkvi položen novi tlak. V 20. stoletju je cerkev doživela pomembnejšo obnovo na začetku osemdesetih let. Najprej so jo leta 1983 prekrili. Vse so opravili v osmih dneh, od 20. do 27. oktobra. Naslednje leto so ometali njene fasade, v cerkvi pa so napravili nov strop in jo opremili z novimi klopmi. Dela so dokončali v začetku leta 1985. Nazadnje je bila cerkev obnovljena leta 2006, takrat so ponovno ometali njeno zunanjsčino, leta 2010 pa so še nekoliko popravili zvončnico in vanjo obesili nov zvon.

Cerkev tik pred obnovo strehe leta 1983, ko je bila pokrita s korci, njena lopa pa z bobrovcem. Fototeka Območne enote ZVKDS v Novi Gorici.

⁸⁰ Oba starša sta se rodila leta 1780.

⁸¹ Ivana Rebec, Ivačova, Parje 9, je takole pojasnila: »Tle smo se zastopili na *Kranj*, komaj po osvoboditvi se je pojavil izraz *Čufarija*.«

Viri in literatura

Viri

- ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE, AS 140, *Okrajni gradbeni urad Postojna*, fascikel 2, Cerkev in pokopališča, župnišča; AS 174, škatla 28, *Terezijanski kataster za Kranjsko*, fascikel 68: Koschana, Kirche St. Pauli mit 3 Stük Beilagen; AS 730, *Gospodstvo Dol, Raigersfeld, IX, Ecclesiastica tergestina et alia*: Janez Krstnik Francol, *Opis tržaške dieceze*, 1689, fascikel 181; *Franciscejski kataster*, mape, Provinz Krain, Kreis Adelsberg, 151, Gemeinde Sagurje, 1823.
- NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, Kapiteljski arhiv (KAL), fascikla 105/9 in 105/3, *Poročila o premoženju, dohodkih in izdatkih cerkvenih beneficijev in bratovščin tržaške škofije*.
- NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA, ŠAL, Spisi V, fascikel 350, *Zvonovi. Spisek zvonov po teži 1915/16* (samo zvonov, ki naj bi iz kulturnih ali umetniških razlogov ostali); ŠAL/Ž, *Spisi župnije Zagorje na Krasu 1791–1929*.
- Plešec Ciril, *Pregled cerkvenih zavetnikov (v Sloveniji)*, diplomska naloga, tipkopis, Teološka fakulteta, Ljubljana 1983.
- Primc Fran, *Zgodovina Šiler Tabra, vasi Zagorje, cerkev Sv. Primoža, cerkev Sv. Trojice, cerkev Sv. Urha*, rokopis, 1934.
- Uradne objave (Primorske novice)* št. 29/84–337, *Uradni list RS* št. 30/91–1261.
- Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije*, II., Ljubljana 1975.
- ŽUPNIJSKI ARHIV HRENOVICE, Rupnik Franc, *Zgodovina hrenoviške župnije*, tipkopis, 1935.
- ŽUPNIJSKI ARHIV KOŠANA, *Liber familiarum*.
- ŽUPNIJSKI ARHIV SLAVINA, *Libro della Scola di S' Bortolamio della Villa di Petteligne*, 1649.
- ŽUPNIJSKI ARHIV ŠMIHEL, *Specificatio Pagorum, Domorum, ac Patrumfamilias in hac Caesareo-regia Parochia Cossanensi existentium Anno Domini 1792*; *Družinska knjiga Šmihel*.
- ŽUPNIJSKI ARHIV ZAGORJE, *Mrliška knjiga Zagorje 1833–1880*; *Status animarum Vicariatus Saguriensis ab anno 1844*; Franc Groznik, *Spominska knjiga vikarijata Zagorje*; razni zapiski.

Splet

- Interaktivna karta Slovenije z zbirkami ZRC SAZU, *Terenski zapiski Franceta Steleta: Drskovče*, zvezki III A, 1926; CXXIV, 1947; XXIV A, 1962.

Literatura

- CEVC, Emilijan, *Umetnostna preteklost na Pivki*, zbornik *Ljudje in kraji ob Pivki*, Postojna 1975, ponatis 2004.
- DURISSINI, Daniela, *Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e Carniola*, Monfalcone 1998.
- HÖFLER, Janez, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Primorska*, Ljubljana 1997.
- JUG, Stanko, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1943.
- KEMPERL, Metoda, *Podružnična cerkev sv. Pavla v Drskovčah, Leksikon cerkva, Škofija Koper. Dekanija Postojna, 1*, Celje 2006.
- KOBLAR, Anton, *Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526*, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, letnik V, 1895.
- KOLENC, Drago, *Dober dan, Krpanova dežela*, Vrhnika 2006.

KOS, Milko, Pivka v srednjem veku, *Kronika*, letnik 24, 1976.
 KOS, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji slovenskega primorja. Drugi del*, Ljubljana 1954.
 Leto svetnikov, I, Celje 1999.
 PESKAR, Robert, *Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460–1530)*, Nova Gorica 1999.
 Postojnsko okrajno glavarstvo. *Zemljepisni in zgodovinski opis*, Postojna 1889.
 PREMRL, Božidar, *Cerkev Svete Trojice nad Čepnim in njena zgodovina*. Ob shodu 30. maja 2010, razmnožena brošura.
 PREMRL, Božidar, *Cerkev na Gori sv. Urbana*, razmnožena brošura, Ljubljana 2010.
 PREMRL, Božidar, Zidarska in kamnoseška mojstra Janez Sever in Matija Bitenc v Dolnji Košani v 17. in 18. stoletju, v zborniku: Marjan Dolgan, *Dolnja Košana in okolica. Študije, dokumentarna in literarna besedila*, Mohorjeva družba Celje 2006.
 SCHAUBER, Vera, SCHINDLER, Michael, *Svetniki in godovni zavetniki*, Ljubljana 1995.
 STRIEDTER-TEMPS, Hildegard, *Deutsche Lehnwörter im Slowenischen*, Berlin 1963.
 VALVASOR, Janez Vajkard, *Die Ehre des Herzogthums Crain, VIII. Buch, XV. Buch*, Laybach - Nürnberg 1689.
 VALVASOR, Janez Vajkard, *Slava vojvodine Kranjske*, 8. in 11. knjiga, Ljubljana 2010.
 VITRUVIJ, *O arhitekturi. De architectura libri X*, Ljubljana 2009.
 VITRUVIUS POLLIO, Marcus (Vitruvij), *Deset knjiga o arhitekturi*, Sarajevo 1990.
 VOJE, Ignacij, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Ljubljana 1996.
 ZABUKOVEC, Janez, *Slavina. Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910.

Pripovedovalci

Marija ČELIGOJ, Strmcovi, Parje 16
 Jakob ČELIGOJ, M(a)rkulinovi, Gradec 7
 Milena FATUR, Erjavčevi, Zagorje 14
 Franc in Stane KIREN, Logarjevi, Zagorje 34
 Marija KREBELJ v Ribnici, od Kaluževih z Buj 10
 Marija in Milan KRUH, Gornji Šimcovi, Zagorje 23
 Ivana REBEC, Ivačovi, Parje 9
 Rafael ŠKRLJ, Baričevi, Drskovče 2
 Stane ŠTAVAR, Marjetni, Drskovče 3
 Katarina VOLK, Rotarjevi, Parje 11
 Anica ZADEL, Jurmanovi, Parje 13
 Milena ŽELE, Meštovi, Drskovče 26

Druga, popravljena verzija 25. januarja 2012 in 24. avgusta 2012
 Razmnoženo v Ljubljani v 40 izvodih

Besedilo in fotografije:
Božidar Premrl, Ljubljana,
 email: **bozidar.premrl@siol.net**
 GSM: **031 220 481**

